

«ΠΑΝΤΩΝ ΧΡΗΜΑΤΩΝ ΜΕΤΡΟΝ ΑΝΘΡΩΠΟΣ»

Στή σημερινή μου διάλεξη με την οποία κλείνω την παρουσία μου στο Πανεπιστήμιο Κύπρου θα προσπαθήσω να αναλύσω το περίφημο αυτό απόσπασμα του Πρωταγόρα, του μεγαλύτερου Σοφιστή της αρχαίας Ελλάδος (5ος αἰ. π. Χ.). Πρὶν προχωρήσω στην ανάλυσή μου, θεωρῶ σκόπιμο νὰ προτάξω μιὰ σύντομη εἰσαγωγή ἀφενδὸς γιὰ τὴν ἔννοια τοῦ ἀνθρώπου καὶ ἀφετέρου γιὰ τὸ σοφιστικὸ κίνημα.

Θὰ μπορούσαμε, νομίζω, νὰ ὀρίσουμε τὸν ἄνθρωπο μέσα ἀπὸ τὴν ὄντολογικὴ του ιδιαιτερότητα ἢ καλύτερα μοναδικότητα, μέσα δηλαδὴ ἀπὸ ἐκεῖνες τὶς δυνάμεις καὶ δεξιότητες ποὺ κανένα ἄλλο ὄν δὲν ἔχει. Καὶ αὐτὲς εἶναι ἀσφαλῶς οἱ λογικὲς του δυνάμεις καὶ ἱκανότητες, πάνω στὶς ὁποῖες θεμελιώνονται ὅλες οἱ πρακτικὲς καὶ θεωρητικὲς δραστηριότητές του ποὺ παράγουν ὅλα τὰ ἐπιτεύγματα τοῦ ἀνθρώπου ὡς ἀνθρώπου, ἥτοι τὰ ἐπιτεύγματα τῆς θρησκείας, τῆς ποίησης, τῆς φιλοσοφίας, τῆς τέχνης καὶ τῆς ἐπιστήμης. Μὲ αὐτὲς τὶς δυνάμεις ὁ ἄνθρωπος ξεχωρίζει ἀπ' ὅλα τὰ ἄλλα ὄντα. Μόνον ὁ ἄνθρωπος ὁραματίζεται καὶ προγραμματίζει ἐλεύθερα τὸ μέλλον του, συλλαμβάνει ιδέες, θέτει σκοπούς, ἀποφασίζει γιὰ τὰ κατάλληλα μέσα πραγμάτευσής τους· ἀναρωτιέται τί μπορεῖ καὶ τί δὲν μπορεῖ νὰ γνωρίσει, ἔπειτα, τί μπορεῖ νὰ ἐλπίζει καί, τέλος, προβληματίζεται γιὰ τὸ τί πρέπει καὶ τί δὲν πρέπει νὰ πράττει. Ὁ λόγος λοιπὸν ὡς σκέψη καὶ ὡς γλώσσα εἶναι ἡ οὐσία τοῦ ἀνθρώπου· εἶναι αὐτὸ ποὺ τοῦ δίνει τὴν ταυτότητά του.

Ἰδιαίτερα χαρακτηριστικὰ τοῦ ἀνθρώπου θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ θεωρήσει τὴν ἐλεύθερη βούλησή του, ἢ ἔστω τὴ συνείδηση ὅτι εἶναι ἐλεύθερος, τὴν ἱκανότητα αὐτοστοχασμοῦ (τὸ ἐγὼ του νὰ εἶναι συγχρόνως ὑποκείμενο καὶ ἀντικείμενο τῆς σκέψης του), τὴν ἀμφιβολία, τὴν ἀμφισβήτηση, τὴ συνείδηση τῶν ὀρίων του, τὸ γέλιο, τὴ μετάνοια, τὴν εἰρωνεία, τὸν αὐτοσαρκασμὸ, τὴν ἀπρόβλεπτη στάση καὶ συμπεριφορὰ του καὶ τέλος τὴ δυνατότητα νὰ λέει ὅχι καὶ στὸν ἴδιο τὸν ἑαυτὸ του.

Μεγάλο ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ ἀνθρωπολογία τοῦ Ἀριστοτέλη, σύμφωνα μὲ τὸν ὁποῖο ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἡ διαλεκτικὴ ἐνότητα σώματος καὶ ψυχῆς. Ἀποτελεῖται δηλαδὴ ἀπὸ σῶμα φυσικὸ καὶ ὀργανικὸ καὶ ἀπὸ μιὰ ψυχὴ ποὺ εἶναι ἐντελέχεια, δηλαδὴ ἓνα ἐπιγιγνόμενο καὶ μιὰ τελειότητα τοῦ σώματος. Αὐτὴ εἶναι ἐκείνη ποὺ τὸ ἐμψυχώνει, δηλαδὴ τὸ κινεῖ, τὸ διαμορφώνει καὶ τὸ ὀργανώνει ἔτσι, ὥστε νὰ εἶναι τὸ κατάλληλο καὶ οἰκεῖο ὄργανό της, μέσα ἀπὸ τὸ ὁποῖο νὰ μποροῦν νὰ ἐκφράζονται ἀνεμπόδιστα ὅλες οἱ δυνάμεις της.

Ἡ λογικὴ ψυχὴ ταυτίζεται μὲ τὴν οὐσία τοῦ ἀνθρώπου, γιὰτὶ αὐτὴ εἶναι ἐκείνη ποὺ τὸν κάνει νὰ εἶναι αὐτὸ ποὺ εἶναι, τοῦ δίνει μὲ ἄλλα λόγια τὴν ἰδιαίτερη ὄντολογικὴ του ταυτότητα.

Γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη ἡ κοινωνικότητα τοῦ ἀνθρώπου, δηλαδὴ ἡ ἐμφυτὴ ὁρμὴ γιὰ συμβίωση μὲ ἄλλα ὅμοια μὲ αὐτὸν ὄντα ἀποτελεῖ ἓνα ἀκόμη ὄντολογικὸ του γνώρισμα. Εἶναι αὐτὸ ποὺ ἐννοεῖ, ὅταν λέει ὅτι ὁ ἄνθρωπος εἶναι φύσει ζῶον πολιτικόν.

Στὸ πλαίσιο τῆς σύντομης εἰσαγωγῆς στὸ θέμα μας ἄς μοῦ ἐπιτραπῇ μιὰ πολὺ γενικὴ σκιαγράφηση τοῦ σοφιστικοῦ κινήματος. Οἱ Σοφιστὲς ἐμφανίζονται στὰ μέσα τοῦ

5ου αι. π.Χ. σὲ μιὰ εὐνοϊκὴ γι' αὐτοὺς συγκυρία. Ἐμφανίζονται, ὅταν ἀφενδὸς εἶχε ἀρχίσει νὰ μὴν ἱκανοποιεῖ πλέον ἢ ἀπόμακρη καὶ ἀτεκμηρίωτη θεωρητικὴ φιλοσοφία τῶν κατὰ κύριο λόγο κοσμολόγων Προσωκρατικῶν καὶ ἀφετέρου ὅταν ἀρχισαν νὰ ζητοῦνται ἐπιτακτικὰ ἀπαντήσεις σὲ καυτὰ ἠθικὰ καὶ πολιτικὰ προβλήματα τῆς πρακτικῆς φιλοσοφίας.

Μὲ τοὺς Σοφιστὲς, ἀλλὰ παράλληλα καὶ μὲ τὸν Σωκράτη βεβαίως, ὁ ἄνθρωπος γίνεται τὸ κέντρο τοῦ φιλοσοφικοῦ προβληματισμοῦ.

Ὅμως ἡ δημιουργία καὶ ἡ ἀνάπτυξη τοῦ σοφιστικοῦ κινήματος ἀλλὰ καὶ τοῦ φιλοσοφικοῦ στοχασμοῦ τῶν Ἑλλήνων γενικότερα εὐνοήθηκε καὶ ἀπὸ τὶς κοινωνικοπολιτικὲς συνθήκες τῆς περιόδου ἐκείνης τοῦ 6ου καὶ 5ου αι. π.Χ. Τὴν ἐποχὴ αὐτὴ καὶ κυρίως μετὰ τοὺς Περσικοὺς πολέμους ἀνδρώνεται καὶ διευρύνεται ἡ δημοκρατία. Γιὰ τὰ φιλοσοφικὰ ρεύματα καὶ γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τῆς σκέψης γενικότερα εἶναι πολὺ σημαντικὸ νὰ εἶναι θεσμικὰ κατοχυρωμένες οἱ ἀτομικὲς ἐλευθερίες καὶ κυρίως ἡ ἐλεύθερη διακίνηση τῶν ἰδεῶν, νὰ ἔχουμε δηλαδὴ δημοκρατία.

Οἱ Σοφιστὲς ἦταν κυρίως πολιτικοὶ στοχαστὲς καὶ φορεῖς νέων κοινωνικῶν ἰδεῶν. Ἀγωνίζονται γιὰ τὴν ἀναμόρφωση τῶν κοινωνικῶν καὶ πολιτικῶν θεσμῶν καὶ ὄχι γιὰ τὴν ἀνατροπὴ τοῦ κοινωνικοῦ καὶ πολιτικοῦ καθεστῶτος. Γι' αὐτὸ καὶ δὲν ἀναμίχθηκαν ἄμεσα καὶ ἐνεργὰ στὴν πολιτικὴ. Ἦταν μόνο δάσκαλοι τῆς πολιτικῆς κυρίως τέχνης.

Τοὺς ἐνδιαφέρουν οἱ πολιτικοὶ θεσμοὶ καὶ τὰ κοινωνικὰ προβλήματα, τὰ προβλήματα τοῦ δικαίου καὶ τοῦ νόμου, τὸ πρόβλημα τῆς παιδείας, καὶ ἡ ρητορικὴ τέχνη, καθότι εἶναι καίριο ὄπλο τῆς πολιτικῆς καὶ κοινωνικῆς ἀνάδειξης. Τοὺς ἐνδιαφέρουν ἀκόμη τὰ ἀνθρώπινα δικαιώματα.

Ἡ εἰκόνα ποὺ ἐπικρατοῦσε γιὰ τοὺς Σοφιστὲς μέχρι καὶ τὸν περασμένο αἰῶνα ἦταν πολὺ ἀρνητικὴ, γιατί ἐπικράτησε ἡ εἰκόνα ποὺ μᾶς δίνει γι' αὐτοὺς ὁ Πλάτων ποὺ τοὺς περιγράφει ὡς λογοπλόκους καὶ ἔμπορους φτηνῆς καὶ εὐκόλης γνώσης.

Στὴν παλιότερη βιβλιογραφία, στὴν ὁποία κυριαρχεῖ ἡ Γερμανικὴ Σχολή, παρουσιάζονται ὡς ἀλαζόνες, ὡς ἀδίστακτοι κόλακες τῶν πλουσίων χάριν τῶν ἰδιοτελῶν συμφερόντων τους, ὡς ὑπονομευτὲς τῆς παράδοσης, τοῦ σεβασμοῦ τῶν νόμων, τῆς συμβατικῆς ἠθικῆς καὶ κάθε αὐθεντίας (πβ. Ἀριστοφάνους, *Νεφέλες*).

Στὴ Γερμανικὴ Σχολὴ ἀντιτάχθηκε ἡ Ἀγγλοσαξωνικὴ προβάλλοντας τὴ σημασία τῶν νεωτερικῶν ἰδεῶν τους καὶ τὴν ἀξία τῆς ἀμφισβήτησης ποὺ ἀποτελεῖ καὶ τὸ ὀξυγόνο τῆς φιλοσοφίας. Ἐτσι ἀναγνωρίσθηκε ἡ πραγματικὴ τους προσφορὰ καὶ ἀνατράπηκε ἡ εἰκόνα τους ὡς ψευδοενάρετων «τσαρλατάνων».

Ἀναμφίβολα οἱ Σοφιστὲς ὑπῆρξαν ἀλαζόνες καὶ σκεπτικιστὲς, ἀφοῦ ἀμφισβητοῦσαν τὴ δυνατότητα ἀντικειμενικῆς γνώσης. Ὑπῆρξαν ἀτομικιστὲς καὶ ὑπέρμαχοι ἐνδὸς ἐντονου ὑποκειμενισμοῦ καὶ καιροσκοπισμοῦ. Γι' αὐτὸ καὶ δὲν δίσταζαν νὰ προβάλλουν τὸ ἄδικο ὡς δίκαιο. Ἦταν μάλιστα περήφανοι ποὺ μπορούσαν νὰ ἐμφανίσουν πειστικὰ τὸ ἄδικο ὡς δίκαιο καὶ τὸ δίκαιο ὡς ἄδικο. Καὶ αὐτὸ συνέβαινε, γιατί δὲν πίστευαν στὴν ἀνάγκη ὑπαρξης σταθερῶν ἀρχῶν καὶ ἀξιῶν.

Πρῶτα-πρῶτα πρέπει νὰ ἐξετάσουμε τὴν ἔννοια τῶν λέξεων: *χρήματα, μέτρον καὶ ἄνθρωπος*.

Ὅτι ἐδῶ ἡ λέξη *μέτρον* σημαίνει κριτήριον δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία.

Ἄς δοῦμε ἀρχικὰ τί σημαίνει ἡ λέξη *χρήματα*. Συνήθως θεωρεῖται ὅτι σημαίνει *πράγματα*. Ὅμως, ὅπως προκύπτει ἀπὸ ὀρισμένα κείμενα τοῦ Πλάτωνα, τοῦ Ἀριστοτέλη καὶ τοῦ Σέξτου Ἐμπειρικοῦ, ἡ λέξη *χρήματα* στὸ συγκεκριμένο ἀπόσπασμα τοῦ Πρωταγόρα δὲν δηλώνει συγκεκριμένα πράγματα, ἀλλὰ *κατηγορήματα* δηλαδὴ ιδιότητες καὶ ποιότητες ποὺ ἀποδίδονται στὰ πράγματα.

Ἄλλωστε πῶς εἶναι δυνατόν νὰ εἶναι ὁ ἄνθρωπος κριτήριο γιὰ τὴν ὑπαρξὴ ἢ μὴ ὑπαρξὴ συγκεκριμένων πραγμάτων, ὅπως εἶναι τὰ ζῶα, τὰ δέντρα, τὰ βουνὰ καὶ οἱ θάλασσες κλπ.; Τὸ κριτήριο ἔχει νόημα μόνο ὅπου μπορεῖ νὰ μετρηθεῖ ἢ νὰ ἀξιολογηθεῖ κάτι ὑπαρκτό.

Ὅταν λοιπὸν τὸ ἀπόσπασμα δηλώνει ὅτι κριτήριο γιὰ ὅλα τὰ πράγματα εἶναι ὁ ἄνθρωπος, αὐτὸ σημαίνει ὅτι, ἂν ἐμπιστευθοῦμε τὸν Πλάτωνα, ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο βλέπει ὁ ἄλφα τὰ πράγματα ἀποτελεῖ γι' αὐτὸν τὴν ἀλήθεια καὶ ὁ τρόπος ποὺ τὰ βλέπει ὁ βῆτα ἐπίσης ἀποτελεῖ γι' αὐτὸν τὴν ἀλήθεια, τότε ὁ Πρωταγόρας ταυτίζει τὴν ἀλήθεια μὲ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ὁ καθένας βλέπει τὰ διάφορα πράγματα. Ὁ ἰδιαιτέρως δηλαδὴ τρόπος θεώρησης τῶν πραγμάτων ἀπὸ τὸν κάθε ἄνθρωπο εἶναι τὸ προσωπικό, τὸ ὑποκειμενικὸ κριτήριό του. Ὁ ἄνθρωπος ὡς ἄτομο εἶναι κριτήριο γιὰ τὶς ποιότητες καὶ τὶς ιδιότητες τῶν πραγμάτων, γιὰ τὴν ἀξία τους καὶ γιὰ τὴ σχέση τους μὲ τὸν ἴδιο, καὶ σὲ καμιά περίπτωση γιὰ τὸ ἂν κάποια πράγματα ὑπάρχουν ἢ δὲν ὑπάρχουν, γιατί τὰ πράγματα καθ' ἑαυτὰ δὲν ἐξαρτῶνται ἀπὸ τὶς ἀνθρώπινες κρίσεις. Οἱ κρίσεις μας δὲν εἶναι καθοριστικὲς γιὰ τὰ πράγματα. Ἀντιθέτως τὰ πράγματα εἶναι καθοριστικὰ γιὰ τὶς κρίσεις μας. Ἔτσι, ὅταν οἱ κρίσεις μας ἀνταποκρίνονται στὰ πράγματα, ἐκφράζουν ἀλήθειες καὶ στὴν ἀντίθετη περίπτωση ψεύδη. «Ἐσὺ δὲν εἶσαι λευκός – λέει ὁ Ἀριστοτέλης – ἐπειδὴ ἡ γνώμη μας ὅτι εἶσαι λευκός εἶναι ἀληθής, ἀλλὰ ἀντιστρόφως, ἐπειδὴ ἐσὺ εἶσαι λευκός, λέμε τὴν ἀλήθεια, ὅταν ἰσχυριζόμαστε κάτι τέτοιο» (Μετὰ τὰ Φυσικά, 1051 b 6-9).

Καὶ ἀκριβῶς, ἐπειδὴ ἡ λέξη *χρήματα* σημαίνει ποιότητες καὶ ιδιότητες τῶν πραγμάτων καὶ ὄχι τὰ ἴδια τὰ πράγματα, ὁ Πρωταγόρας χρησιμοποιεῖ σ' αὐτὴν τὴν περίπτωση τὴ λέξη *χρήματα* καὶ ὄχι τὴ λέξη *πράγματα*. Γιατὶ τὸ *χρήμα* εἶναι *πρᾶγμα* ποὺ κάποιος τὸ χρησιμοποιεῖ ὥς χρήταις. Ἡ λέξη *χρήμα* ὑποδηλώνει τὴ σχέση τοῦ πράγματος μὲ τὸν χρήστη, μὲ τὸν ἄνθρωπο. Δηλαδὴ ἓνα *πρᾶγμα* γίνεται *χρήμα*, ὅταν κάποιος τὸ χρησιμοποιεῖ. Τὸν Πρωταγόρα τὸν ἐνδιαφέρουν μόνον οἱ ιδιότητες – ποιότητες τῶν πραγμάτων, ὅπως αὐτὲς φαίνονται, ὅπως γίνονται ἀντιληπτὲς ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο, τὶς ὁποῖες αὐτὸς ἐρμηνεύει καὶ ἀξιολογεῖ κατὰ βούλησιν.

Ἡ ὀρθότητα αὐτῆς τῆς ἐρμηνείας τῆς λέξης *χρήματα* ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ δύο χωρία τοῦ Εὐριπίδη, τὰ ὁποῖα προφανῶς ἀποδίδουν τὴ διδασκαλία τοῦ Πρωταγόρα. Στὶς *Φοίνισσες* 499 κ. ἔξ. γράφει: *Εἰ πᾶσι, ταὐτὸν καλὸν ἔφν σοφὸν θ' ἄμα, οὐκ ἦν ἂν ἀμφίλεκτος ἀνθρώποις ἔρις.* (Ἄν ἦταν τὸ ἴδιο *πρᾶγμα* καλὸ καὶ φρόνιμο γιὰ ὅλους, δὲν θὰ ὑπῆρχαν διαμάχες σ' αὐτὸν τὸν κόσμον).

Καὶ ἐδῶ τὰ κατηγορούμενα καλὸν καὶ σοφὸν δηλώνουν ποιότητες τῶν πραγμάτων.

Ἐπίσης στὴ χαμένη τραγωδία τοῦ Αἰόλος ἀπ. 19 γράφει ὁ Εὐριπίδης: *Τί δ' αἰσχρόν, ἦν μὴ τοῖσι χρωμένοις δοκῇ;* Δηλαδή: ποῖο *πρᾶγμα* εἶναι ἁμαρτία ἂν δὲν ἰσχύει ὡς ἁμαρτία γιὰ τοὺς ἀνθρώπους μιᾶς συγκεκριμένης συμβιωτικῆς κοινότητος;

Καὶ ἐδῶ δηλαδὴ ἔχουμε ἓνα *χρήμα* – ὄχι ἓνα *πρᾶγμα* – γιὰ τὸν χαρακτηρισμὸ τοῦ ὁποίου ὡς *καλοῦ* ἢ *αἰσχροῦ* τὸ μέτρον (κριτήριο) τὸ ἀποτελοῦν μόνον οἱ *χρῶμενοι*, οἱ *χρηστες*, δηλαδὴ ἀρμόδιοι κριτὲς εἶναι μόνον ἐκεῖνοι, στοὺς ὁποίους ἐπικρατεῖ τὸ σχετικὸ ἔθιμο, δηλαδὴ στὴν παροῦσα περίπτωση ὁ γάμος μεταξὺ ἀδελφῶν, ἱερὸ ἔθιμο γιὰ τοὺς Πέρσες καὶ τοὺς Αἰγύπτιους ὁμοῦς ἐγκλημα γιὰ τοὺς Ἕλληνες. Καὶ ἐδῶ δὲν πρόκειται γιὰ ἓνα *πρᾶγμα*, δηλαδὴ γιὰ ὑπαρκτικὴ κρίση, ἀλλὰ γιὰ ἀξιολογικὴ κρίση, δηλαδὴ γιὰ μιὰ στάση καὶ συμπεριφορὰ.

Ἄς προχωρήσουμε τώρα στὴν ἐννοια τῆς λέξης *ἄνθρωπος*, γιὰ τὴν ὁποία εἶπαμε ἤδη κάποια πράγματα. Εἶπαμε δηλαδὴ ὅτι κριτήριο θεώρησης καὶ ἀξιολόγησης τῶν πραγμάτων εἶναι ὁ ἄνθρωπος ὡς ἄτομο. Μὲ τὴν ἀποψη αὐτὴ συμφωνοῦν ὁ Πλάτων, ὁ Ἀριστοτέλης καὶ ὁ Σέξτος ὁ Ἐμπειρικὸς ἀλλὰ καὶ οἱ περισσότεροι νεώτεροι ἐρευνητές,

καθότι στο περίφημο αυτό απόσπασμα του ἀρχηγέτη τῶν Σοφιστῶν, τοῦ Πρωταγόρα, βλέπουν τὸν θρίαμβο τοῦ Ὑποκειμενισμοῦ. Καὶ τοῦτο, διότι μὲ βάση ἀφ' ἐνὸς τὸ ὅλο πνεῦμα τῆς Σοφιστικῆς, τὸ ὁποῖο χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴν ἀναγνώριση καὶ τὴν προβολὴ τῆς ἀξίας καὶ τῶν δικαιωμάτων τοῦ ἀνθρώπου ὡς ατόμου καὶ ἀφετέρου μὲ βάση τὴ σαφὴ μαρτυρία τοῦ Πλάτωνα (*Θεαίτητος*, 152 a, c, 160 c, 161 d, *Κρατύλος* 386 a-d) καὶ τοῦ Ἀριστοτέλη (*Μετὰ τὰ Φυσικά*, 1062 b 12-19 κ. ἄ.), σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία κριτήριον γιὰ ὅλα τὰ πράγματα εἶναι γιὰ τὸν Πρωταγόρα ὁ κάθε ἄνθρωπος, ἀφοῦ ὁ καθένας ἔχει τὸ δικαίωμα τῆς προσωπικῆς του γνώμης καὶ τὸ δικαίωμα νὰ τὴν προβάλλει ὡς ἀληθινή, πρέπει μᾶλλον νὰ δεχθοῦμε ὅτι μὲ τὴν ἀποφθεγματικὴ αὐτὴ πρόταση τοῦ Πρωταγόρα προβάλλεται ὁ κάθε ἄνθρωπος ὡς κριτήριον ὅλων τῶν πραγμάτων, χωρὶς βεβαίως αὐτὸ νὰ σημαίνει ὅτι κάθε ἄνθρωπος ἀποτελεῖ αὐτομάτως πηγὴ καὶ αὐθεντικὸ κριτήριον τῆς ἀλήθειας ἐπὶ παντὸς ἐπιστητοῦ. Διότι μιὰ τέτοια ἐρμηνεῖα ἀντιστρατεύεται εὐθέως τὸ πνεῦμα τοῦ Πρωταγόρα, ὁ ὁποῖος ἀσφαλῶς καὶ δὲν ἐπιδιώκει στὴ θέση τῆς αὐθεντίας τῶν ὀλίγων (π.χ. τοῦ Ἡρακλείτου καὶ τοῦ Παρμενίδη ἢ τοῦ Ὀμήρου καὶ τοῦ Ἡσιόδου), νὰ θέσει τὴν αὐθεντία ὅλων ἀνεξαιρέτως τῶν ἀνθρώπων ὡς ατόμων, ἀκόμη, δηλαδή, καὶ τῶν διανοητικὰ καθυστερημένων. Ἐπιδιώκει ὁμῶς σίγουρα τὴ ριζικὴ ἀμφισβήτηση κάθε αὐθεντίας καὶ τὴν προβολὴ τοῦ δικαιώματος κάθε ἀνθρώπου νὰ ἔχει τὴ δική του γνώμη γιὰ ὅλα τὰ πράγματα.

Ὅτι ὁ Πρωταγόρας θέλει νὰ ἐξάρει τὸ δικαίωμα τοῦ κάθε ἀνθρώπου νὰ ἔχει γνώμη γιὰ ὅλα τὰ πράγματα προκύπτει καὶ ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι ἀνήκει στοὺς ἀντιτεχνοκράτες πολιτικούς φιλοσόφους καὶ στοχαστές, ἀφοῦ, σύμφωνα μὲ τὸν *πολιτιστικὸ τοῦ μῦθο* ποὺ μᾶς παραδίδει ὁ Πλάτωνας στὸν διάλογό του ποὺ φέρει τὸ ὄνομα τοῦ μεγάλου αὐτοῦ δημοκράτη Σοφιστῆ, ὅλοι οἱ ἄνθρωποι μποροῦν καὶ πρέπει νὰ ἔχουν τὸ δικαίωμα νὰ ἀσκοῦν τὴν πολιτικὴ τέχνη ἢ ἔστω νὰ συμμετέχουν μὲ κάποιον τρόπο στὴν ἀσκησὴ τῆς (*Πλάτωνος, Πρωταγόρας*, 322 d).

Σύμφωνα δηλαδή μὲ τὴ διδασκαλία τοῦ Πρωταγόρα ἡ πολιτικὴ τέχνη καὶ ἀρετὴ ἀνήκουν στὴν ἴδια τὴ φύση τοῦ ἀνθρώπου. Εἶναι, κατὰ συνέπεια, ὁ Πρωταγόρας ριζικὰ ἀντίθετος στὴν τεchnοκρατικὴ καὶ ἀριστοκρατικὴ περὶ τῆς πολιτικῆς τέχνης ἀντίληψη καὶ θεωρία, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ἡ πολιτικὴ τέχνη καὶ ἐπιστήμη εἶναι δυνατότητα ποὺ τὴν ἔχουν ἀπὸ τὴ φύση τους καὶ στὴ συνέχεια μποροῦν μὲ τὴν κατάλληλη παιδεία νὰ τὴν καταστήσουν ἱκανότητα μόνον λίγοι, καὶ αὐτοὶ μόνον πρέπει νὰ τὴν ἀσκοῦν.

Ἡ πολιτικὴ τέχνη καὶ ἀρετὴ ἀνήκουν στὴν ἴδια τὴ φύση τοῦ ἀνθρώπου, τοῦ κάθε ἀνθρώπου καὶ ὄχι μόνον ὀλίγων ἀνθρώπων, διότι ὅλοι οἱ ἄνθρωποι διαθέτουν, σύμφωνα πάντοτε μὲ τὸν πολιτιστικὸ μῦθο τοῦ Πρωταγόρα, τὸν ἀπαραίτητο γιὰ τὴν πολιτικὴ τέχνη φυσικὸ ἐξοπλισμό, ποὺ ἐγκτεται σὲ δύο φυσικὲς ἀρετές, ποὺ εἶναι ἡ αἰδῶς καὶ ἡ δίκη, οἱ ὁποῖες καὶ συνιστοῦν τὸ θεμέλιο τῆς δημοκρατίας. Αὐτὴν ἀκριβῶς τὴ δημοκρατικὴ ἀντίληψη τοῦ Πρωταγόρα ἐκφράζει ἡ περίφημη φράση του: *πάντων χρημάτων μέτρον ἄνθρωπος*.

Μήπως ὁμῶς ἡ λέξη *ἄνθρωπος* στὸ ἐν λόγω ἀπόσπασμα σημαίνει τὸν ἄνθρωπο μὲ τὴν ἐννοία τοῦ ἀνθρώπινου εἶδους; Καταρχὴν ἡ ἀρχαία παράδοση δὲν παρέχει κανένα ἔρεισμα γιὰ μιὰ τέτοια θέση. Ὅμως ἀνεξάρτητα ἀπ' αὐτὸ ὁ ἄνθρωπος ὡς εἶδος δὲν μπορεῖ νὰ ἀποτελέσει πρακτικὰ κριτήριον τῶν πραγμάτων, ἀφοῦ δὲν ὑπάρχει ὡς αὐτόνομη ὄντολογικὴ μονάδα ποὺ νὰ μπορεῖ νὰ ἐκφρασθεῖ καὶ νὰ τοποθετηθεῖ πάνω στὰ διάφορα ζητήματα. Ἐξ ἄλλου τὴ θέση αὐτὴ τὴν ἀπορρίπτουν οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς νεότερους ἐρευνητές.

Ἄς ἐπανέλθουμε ὁμῶς στὴν κρατοῦσα ἀποψη ὅτι ἡ λέξη *ἄνθρωπος* δηλώνει ἐδῶ τὸν ἄνθρωπο ὡς ἄτομο. Στὴν περίπτωσιν αὐτὴ γεννᾶται τὸ ἐρώτημα: εἶναι ὀρθὸ νὰ θεω-

ρήσουμε τὸν Πρωταγόρα κήρυκα ἑνὸς ἀκριτοῦ καὶ ἀκρατοῦ Ὑποκειμενισμοῦ καὶ Σχετικισμοῦ, ὅπως συμβαίνει νὰ δέχονται οἱ περισσότεροι μελετητὲς τοῦ Πρωταγόρα καὶ τῶν Σοφιστῶν γενικά; Διότι ἀποτελεῖ προφανὴ παραλογισμό νὰ δεχθοῦμε ὅτι τὰ πράγματα εἶναι ἔτσι, ὅπως φαίνονται στὸν κάθε ἄνθρωπο χωριστά. Ἀλλωστε τὸ κάθε πρᾶγμα δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ ἔχει μία καὶ μοναδικὴ ταυτότητα καὶ ὄχι τόσες ὅσες θέλουν τὰ ἀπειράριθμα γνωσιακὰ ὑποκείμενα ποὺ στέκονται ἀπέναντί του. Κάτι τέτοιο θὰ ἀποτελοῦσε ἀφελὴ καὶ χονδροειδὴ βιασμό τῆς πραγματικότητας.

Ἐχῶ τὴ γνώμη ὅτι ὁ Πρωταγόρας μὲ τὴν περίφημη αὐτὴ ρῆση τοῦ δὲν θέλει νὰ προβάλει ἕναν ἀκραῖο ὑποκειμενισμό καὶ σχετικισμό ἀλλὰ προσπαθεῖ νὰ κατοχυρώσει τὶς ἀτομικὲς ἐλευθερίες καὶ γενικά τὰ ἀτομικὰ δικαιώματα τοῦ ἀνθρώπου, ὥστε νὰ ἐξισώσει τοὺς ἀδύναμους μὲ τοὺς ἰσχυροὺς θεμελιώνοντας τὶς ἀρχὲς τῆς *ἰσονομίας* καὶ τῆς *ἰσηγορίας* μὲ βάση καὶ κοινὸ παρονομαστή τὴν *κοινὴ φύση τῶν ἀνθρώπων*. Γι' αὐτὸ δικαίως θεωρεῖται ὁ πιὸ παλιὸς θεωρητικὸς τῆς δημοκρατίας.

Γιὰ τὸν Πρωταγόρα αὐτὸ ποὺ πραγματικὰ εἶναι κριτήριον γιὰ τὸ τί εἶναι δίκαιο καὶ τί ἀδικο, τί ὠραῖο καὶ τί ἄσχημο, τί εὐσεβὲς καὶ τί ἀσεβές, τί ἠθικὸ καὶ τί μὴ ἠθικὸ δὲν εἶναι ἡ αὐθαίρετη γνώμη τοῦ κάθε ἀτόμου ἀλλὰ ἡ κοινὴ βούληση τῆς πόλεως, δηλαδὴ μιᾶς ὁρισμένης κοινωνίας, ἑνὸς συγκεκριμένου λαοῦ, εἶναι αὐτὸ ποὺ ὁ ἴδιος ὁ Πρωταγόρας τὸ ὀνομάζει *κοινὴ δόξαν*, δηλαδὴ αὐτὸ ποὺ ἀπηχεῖ τὴν κοινὴ, τὴν κρατοῦσα γνώμη, τὴ συναίνεση, τὴ βούληση τῆς πλειοψηφίας. Εἶναι τὸ μέτρο τῆς δημοκρατικῆς λειτουργίας τῆς πόλεως-κράτους, εἶναι τὸ βᾶθρο τῆς δημοκρατικῆς ζωῆς. Καὶ αὐτὸ δὲν ἐκφράζει μόνον τὸ κοινὸ περὶ δικαίου αἶσθημα, ἀλλὰ προσδιορίζει καὶ τὴν πηγὴ τοῦ δικαίου. Δὲν εἶναι βεβαίως κάτι ἀντικειμενικό, δὲν εἶναι ἕνα δεδομένο τῆς φύσης, δὲν εἶναι κάτι ἀπόλυτο καὶ μεταφυσικό, ἀλλὰ μιὰ κοινωνικοπολιτικὴ σύμβαση, μιὰ κοινωνικὴ συνθήκη, εἶναι αὐτὸ ποὺ ἀργότερα θὰ ὀνομασθεῖ *κοινωνικὸ συμβόλαιο*. Εἶναι δηλαδὴ κάτι ποὺ ὑπόκειται σὲ χρονικοὺς καὶ τοπικοὺς προσδιορισμοὺς καὶ ἐκφράζεται μέσα ἀπὸ τὰ ἥθη καὶ τὰ ἔθιμα, μέσα ἀπὸ τοὺς νόμους κάθε λαοῦ (Πβ. *Θεαίτ.*, 172 a). Δηλαδὴ τὸ φυσιολογικὸ γιὰ τὸν πολίτη ἑνὸς κράτους εἶναι τὰ ἔθιμά του καὶ οἱ νόμοι του. Κάθε κράτος διατηρεῖ τοὺς νόμους του γιὰ ὅσο χρόνο τοὺς θεωρεῖ καλοὺς καὶ χρήσιμους. Γι' αὐτὸ καὶ διαφορετικὰ κράτη ἀποκλίνουν μεταξὺ τους ὡς πρὸς τοὺς νόμους, τὰ ἥθη καὶ τὰ ἔθιμα, τὴν Παιδεία τους μὲ μία λέξη. Ἀκόμη καὶ στὸ πλαίσιο τοῦ ἴδιου λαοῦ, τοῦ ἴδιου κράτους ἀλλάζουν οἱ νόμοι καὶ οἱ περὶ ἠθικῆς ἀντιλήψεις ἀπὸ καιροῦ εἰς καιρὸν μὲ βάση τὸ συλλογικὸ κριτήριον ἢ μὲ ἄλλα λόγια τὸ *κοινὴ δόξαν* περὶ δικαίου καὶ ἠθικῆς, περὶ καλοῦ καὶ κακοῦ. Κατὰ συνέπεια τὸ μέτρον, ἦτοι τὸ κριτήριον γιὰ τοὺς νόμους καὶ γενικά τὰ πράγματα ὡς *χρήματα*, δηλαδὴ γιὰ τὴν ποιότητά τους καὶ τὴν ἀξία τους ἐν σχέσει μὲ ἑμᾶς εἶναι κάθε φορὰ ἡ συγκεκριμένη κοινωνία, ὁ συγκεκριμένος λαὸς ποὺ ἔχει τὴ δική του *κοινὴ δόξαν*, τὸν δικό του ἠθικὸ κώδικα, τὴ δική του ἀξιολογία.

Ἡ περιοριστικὰ νοούμενη ἀντικειμενικὴ ἀλήθεια τοῦ Πρωταγόρα καὶ τῶν Σοφιστῶν γενικότερα, εἴτε εἶναι συλλογικὴ εἴτε – καὶ πολὺν περισσότερο – εἶναι ἀτομικὴ, παρὰ μὲν πάντοτε ἀλήθεια σχετικὴ καὶ ἱστορικὰ προσδιορισμένη καὶ σηματοδοτημένη καὶ ἄρα ἀναθεωρήσιμη, πρᾶγμα ποὺ ἐπιβεβαιώνεται συνεχῶς μέσα ἀπὸ τὴν ἐξέλιξη τῶν ἐπιστημῶν. Ἡ ἀλήθεια τοῦ Πρωταγόρα βρίσκεται ἀνάμεσα στὸν ἀκραῖο Ὑποκειμενισμό ἀπὸ τὴ μιὰ μεριὰ καὶ τὸν Δογματισμό, ἦτοι τὴν πίστη σὲ δῆθεν ἀκλόνητες ἀλήθειες ἀπὸ τὴν ἄλλη. Ἀνάμεσα στὰ δύο αὐτὰ ρεύματα βρίσκεται τὸ *κοινὴ δόξαν*, ἦτοι μιὰ σχετικὴ ἀντικειμενικότητα ἢ ἀλλιῶς ἕνας μετριοπαθὴς Ὑποκειμενισμός, μιὰ μετριοπαθὴς Σχετικοκρατία. Γιὰ τὸ *κοινὴ δόξαν* τοῦ Πρωταγόρα γράφει χαρακτηριστικὰ ὁ Πλάτων στὸν *Θεαίτητο*: *τὸ δίκαιον καὶ τὸ ἀδίκον οὐκ ἔστι φύσει αὐτῶν οὐδὲν οὐσίαν ἑαυτοῦ ἔχον, ἀλλὰ τὸ κοινὴ δόξαν τοῦτο γίγνεται ἀληθὲς τότε, ὅταν δόξη καὶ ὅσον ἂν δοκῇ χρόνον* (*Θεαίτ.*, 172 b).

Ὁ πιὸ ἐγκυρος διερμηνευτὴς τῆς κοινῆς γνώμης καὶ ἐγγυητὴς τῆς σχετικῶς ἀντικειμενικῆς ἀλήθειας εἶναι ὁ σοφὸς ἄνθρωπος, διότι μὲ βάση τὴν ἐμπειρία του, τὸν ἐξαίρετο φυσικό του ἐξοπλισμὸ καὶ τὴν ἀρετὴ του γίνεται καθολικὰ ἀποδεκτὸς ἀπὸ τὴν κοινότητά του ὡς ὁ πιὸ αὐθεντικὸς καὶ πειστικὸς ἐκφραστὴς τῆς, ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἀξιολόγηση τῶν πραγμάτων (πβ. τὸν *σπουδαῖο ἄνδρα* τῶν *Ἠθικῶν Νικομαχείων*).

Βέβαιο εἶναι πάντως ὅτι ὁ Πρωταγόρας μὲ τὴν περίφημη αὐτὴ φράση του ἀπορρίπτει τὰ μεταφυσικὰ κριτήρια καὶ μέτρα θεώρησης καὶ ἀποτίμησης τοῦ Κόσμου καὶ προβάλλει τὸν ἄνθρωπο, τὸν ἀνθρώπινο λόγο, ὡς τὸ μοναδικὸ ὄργανο καὶ κριτήριον γνωσιακῆς προσπέλασης τοῦ κόσμου. Καὶ ἔτσι ἡ γνώση καὶ ἡ ἀλήθεια τοῦ κόσμου γίνονται κατορθώματα ἀποκλειστικὰ τοῦ ἀνθρώπου.

Μὲ τὴν πρόταση αὐτὴ τοῦ Πρωταγόρα προβάλλεται θεωρητικὰ ἡ *ἰσοτιμία* τῶν ἀνθρώπων καὶ ἡ *ἀνθρωποκεντρικὴ θεώρηση* τοῦ κόσμου. Ὁ κάθε ἄνθρωπος γίνεται ὄντοτητα, γίνεται πρόσωπο.

Ἡ συνέπεια τοῦ ὑποκειμενισμοῦ καὶ τοῦ σχετικισμοῦ τοῦ Πρωταγόρα σὲ πολιτικὸ ἐπίπεδο εἶναι ἡ ἀπαίτηση γιὰ δημοκρατία. Διότι, ἂν ὁ ἄνθρωπος, ὁ κάθε ἄνθρωπος, εἶναι τὸ μέτρο ὅλων τῶν πραγμάτων, τότε δικαιούται νὰ προβάλλει τὴν ἀξίωση νὰ εἶναι καὶ αὐτὸς ρυθμιστὴς τῶν πραγμάτων τῆς πολιτείας, τῆς ὁποίας συμβαίνει νὰ εἶναι μέλος.

Καὶ ἐπειδὴ κανένας ἄνθρωπος δὲν εἶναι ἀνθρωπολογικὰ περισσότερο ἄνθρωπος ἀπὸ τοὺς ἄλλους, δικαιοῦνται ὅλοι ἴση συμμετοχὴ στὴ ρύθμιση τῶν κοινῶν. Στὸν συλλογισμόν αὐτὸν θεμελιώνεται ἡ ἠθικὴ καὶ πολιτικὴ ἐπιταγὴ καὶ ἀναγκαιότητα τῆς ἀρχῆς τῆς πλειοψηφίας ὡς θεμελιώδης προϋπόθεση τῆς δημοκρατίας.

Δ. ΠΑΠΑΔΗΣ
(Κύπρος)